ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 13 (1999)

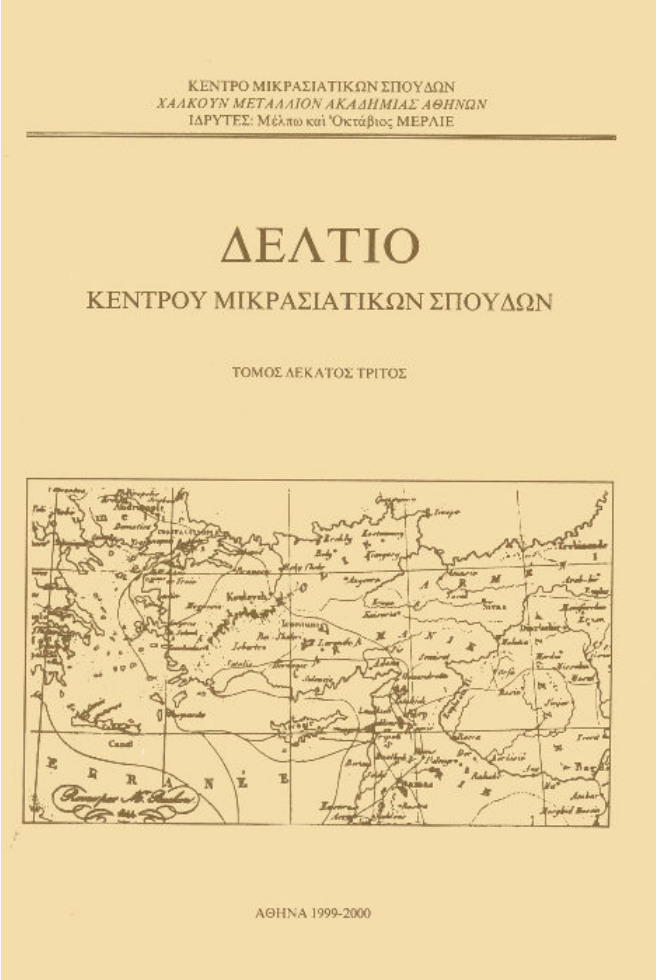

Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: 10.12681/deltiokms.159

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1999). Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, *13*, 400–408. https://doi.org/10.12681/deltiokms.159

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 12/10/2024 06:55:08

commentaries, cover 180 pages of the volume, have been chosen for the interest of their content as well as for the linguistic phenomena that they illustrate. The longest of these texts, which I have already alluded to, is the memory narrative of a ποπαδία who recalls her experiences of the years 1914-1924 in Pontus and her expulsion to Greece. The speaker, who is of course competent in standard Greek, was specifically asked to relate her reminiscences in Pontic, and despite the occasional use of words and phrases from standard Greek she was clearly able both to speak perfectly naturally and to keep her mother tongue separate from the standard language that she had learned on her arrival in Greece. Drettas' commentaries on the texts are aimed at providing the geographical, historical, social, economic, political and strategic context of the experiences related by his informants, and in general at making explicit the informants' oblique references to events. Thus, even though each word is accompanied by a linguistic analysis, in his commentaries Drettas treats the narratives as documents of oral history rather than of language. The longest narrative by the ποπαδία consists almost entirely of her eye-witness accounts of disease, famine, plunder and violence (including rape and murder) stretching over a period of ten years. These oral texts certainly present language being used in a living social context rather than an inert body being impassively dissected by the grammarian.

PETER MACKRIDGE

Κωνσταντίνος Ε. Φωτιάδης, *Πηγές της ιστορίας του κρυπτοχριστιανικού προβλήματος*, Θεσσαλονίκη 1997.

Ὁ συγγραφέας, πανεπιστημιακὸς καθηγητής, στὴν πολυσέλιδη (σσ. 717) διδακτορική του διατριβὴ (*Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochristen des Pontos*, Dissertation, Τύμπινγκεν 1985), ποὺ ὑπέβαλε στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Τύμπινγκεν, ἐρεύνησε καὶ ἐξιστόρησε τὴ γένεση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο, τὴν

ἐξέλιξή του καὶ τὰ συναφῆ προβλήματα, στηριζόμενος στὴ μέχρι τότε ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία[1].

Μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ ὁ κ. Κωνσταντίνος Φωτιάδης ἀσχολήθηκε μεταγενέστερα σὲ ἀρκετὰ δημοσιεύματά του. Ἀναφέρουμε ἐδῶ τὰ κυριότερα: *Οἱ Ἐξισλαμισμοί και η προσφορά των Κρυπτοχριστιανών του Πόντου στους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες*, Θεσσαλονίκη 1974, καὶ «Οἱ Ἕλληνες του Πόντου ως τη συνθήκη της Λωζάννης» στὸ *Πολυεθνική Τουρκία*, Αθήνα 1993.

Ὁ συγγραφέας συνέθεσε καὶ ἐξετύπωσε τὸ 1997 τὸ νέο πολυσέλιδο βιβλίο του, ποὺ παρουσιάζουμε, γιὰ νὰ διευκολύνει τοὺς ἐρευνητὲς στὴ δυσχερὴ πορεία τους, στὴν ἔρευνα τοῦ σημαντικοῦ γιὰ τοὺς Ἕλληνες Ποντίους θέματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ καὶ στὴν ἀναλυτικὴ ἐξιστόρησή του.

Στὸν «Πρόλογο» (σ. 10) γράφει:

> Το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να είναι απλός οδηγός στους δύσβατους δρόμους της ποντιακής ιστορίας... Προσωπικά θα νιώσω ιδιαίτερη χαρά, όταν θα δω ότι το αρχειακό αυτό υλικό είναι χρήσιμο εργαλείο στα χέρια των νεότερων ιστορικών.

Πραγματικὰ ἡ συναγωγὴ τῶν πηγῶν ποὺ δημοσιεύεται θὰ εἶναι μιὰ μεγάλη βοήθεια γιὰ τὸν ἐρευνητή, καὶ γι' αὐτὸν ποὺ ἐρευνᾶ παρεμπιπτόντως τὸ πρόβλημα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν εἰδικὸ ἱστορικό, ποὺ ἐπιθυμεῖ νὰ ἐξετάσει σὲ βάθος τὸ πρόβλημα αὐτό. Θὰ εἶναι ἀσφαλῶς ἕνας ὁδηγὸς ποὺ θὰ κατευθύνει συνεχῶς τὴ διερεύνηση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο. Ἔτσι τὸ νέο βιβλίο τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη ἀποτελεῖ μιὰ σημαντικὴ συμβολή.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου: «Πρόλογος» (σσ. 9-10)· «Ο λαθρόβιος Ελληνισμός του Πόντου σήμερα» (σσ. 11-61)· «Έγγραφα-Πηγές» (σσ. 63-408)· «Περίληψη εγγράφων» (σσ. 409-41)·

---

1. Τὸ βιβλίο αὐτὸ κυκλοφορήθηκε καὶ σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση μὲ τὸν τίτλο *Οἱ εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη 1993.

«Βιβλιογραφία» (σσ. 443-63): «Ανέκδοτες πηγές» (σσ. 443-52), «Δημοσιευμένες πηγές (σσ. 453-63)· «Ευρετήριο» [κυρίων ὀνομάτων καὶ γεωγραφικῶν τόπων[2]] (σσ. 465-98): «α. ελληνόγλωσσο» (σσ. 465-96), «β. ξενόγλωσσο» (σσ. 496-98)· «Έγγραφα - Εικόνες» (σσ. 501-69) [φωτοαντίγραφα ἐγγράφων (σσ. 501-19), φωτογραφίες προσώπων καὶ τόπων (σσ. 521-69)]· ἐντέλει, ἀναπαράσταση τοῦ χάρτη κρυπτοχριστιανικῶν χωριῶν καὶ πόλεων τοῦ Πόντου ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς γερμανικῆς διατριβῆς του[3].

Δὲν προτιθέμεθα νὰ κρίνουμε ἐὰν ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέα ἐπιτυγχάνει τὸ σκοπὸ ποὺ στόχευε, ἀλλὰ ἐπιθυμοῦμε νὰ προτείνουμε μιὰ ἄλλη ὀργάνωση τοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἴδιου βιβλίου, ποὺ θὰ καθιστοῦσε, κατὰ τὴν ἄποψή μας, τὸ ὑλικὸ αὐτὸ –τὶς πηγὲς γιὰ τὸν κρυπτοχριστιανισμὸ στὸν Πόντο– πιὸ εὔχρηστο στοὺς ἐρευνητὲς καὶ φιλίστορες.

Τὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο «Ο λαθρόβιος Ελληνισμός», κατὰ τὴν ἄποψή μας, θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι μιὰ περιληπτικὴ ἀνάλυση τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ γενικά, καὶ εἰδικότερα στὸν ποντιακὸ χῶρο. Θὰ ἔπρεπε, νομίζουμε, νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ μεθοδολογία τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας χρονολογικά, καὶ νὰ περιγραφοῦν –ἐὰν κατὰ τὸν συγγραφέα ὑπάρχουν– οἱ διαδοχικὲς φάσεις κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του μέχρι σήμερα. Θὰ ἦταν τότε τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ κεφάλαιο ἕνας ἄμεσος καὶ ἐξαίρετος ὁδηγός. Ὁ ἐρευνητὴς θὰ ἐξέταζε καὶ θὰ ἐνέθετε κάθε πηγὴ στὴ συγκυρία τῆς ἀντίστοιχης ἐποχῆς καὶ φάσεως.

Σήμερα τὸ εἰσαγωγικὸ –προλογικό, θὰ ἔλεγα– κεφάλαιο τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ μία –φορτισμένη συναισθηματικά, χωρὶς ὅμως αὐτὸ νὰ εἶναι ἐμφανὲς– προβολὴ τοῦ προβλήματος τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν ποντιακὸ χῶρο. Μερικὲς φορὲς οἱ ὑποσημειούμενες βιβλιογραφικὲς παραπομπές του δὲ νομίζουμε ὅτι βοηθοῦν ἀρκετὰ τὸν

2. Ἐπιθυμητὸ θὰ ἦταν νὰ περιλαμβάνονταν καὶ ὁρισμένοι τεχνικοὶ ὅροι ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν κρυπτοχριστιανῶν, ὅπως: ἐκτουρκισμός, ἐκμουσουλμανισμός, στράτευση κ.ἄ.

3. Καὶ στὰ δύο δημοσιεύματα δὲν ἀναφέρεται ποιὸς σχεδίασε τὸ χάρτη.

ἀναγνώστη νὰ τεκμηριώσει τὸ κείμενο ποὺ διαβάζει· πολὺ περισσότερο ἀποθαρρύνουν κάθε παρόμοια πρόθεση: Τὸ πλῆθος καὶ ἡ ἔκτασή τους ἐνθυμίζουν, μὲ τὸν ὑπέρμετρο ἀριθμὸ τῶν σημειουμένων πηγῶν καὶ βοηθημάτων, καταγραφὲς ἠλεκτρονικοῦ ὑπολογιστῆ καὶ ἐξαρχῆς ἀποδυναμώνουν κάθε πρόθεση καὶ προσπάθεια γιὰ μιὰ κριτικὴ ἐξέτασή τους [βλ. π.χ. σημ. 6 (σ. 13), σημ. 9 (σσ. 14-15), καὶ ἰδιαίτερα τὴ σημ. 34, ποὺ καταλαμβάνει μιάμιση σελίδα (σσ. 27-28)].

Στὸ ἴδιο κεφάλαιο δὲν εἶδα νὰ διερευνῶνται καὶ νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν οἰκοδόμηση τοῦ κειμένου οἱ φορολογικὲς καταγραφὲς ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τοὺς σουλτάνους καὶ στὸ χῶρο τοῦ Πόντου, μετὰ τὴν κατάκτησή του ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς τουρκοκρατίας[4]. Σ' αὐτὲς ὁ ἐρευνητὴς θὰ εὕρισκε πολλὲς πληροφορίες ποὺ θὰ προωθοῦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἐξέταση καὶ τὴν ἀποτίμηση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο.

Περισσότερο αἰσθητὴ ὅμως εἶναι μιὰ παράλειψη τόσο στὸν ἀφηγηματικὸ λόγο τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου ὅσο καὶ στὴ «Βιβλιογραφία». Ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος στὶς *Βιογραφικὲς Ἀναμνήσεις*[5] του διηγεῖται πὼς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1917 ἐπισκέφθηκε χωριὰ τοῦ Ὄφεως καὶ πὼς οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν αὐτῶν, μουσουλμάνοι, προσῆλθαν γιὰ νὰ τὸν χαιρετήσουν καὶ νὰ τὸν εὐχαριστήσουν γιὰ τὴν προστασία ποὺ τοὺς παρέσχε μέχρι τότε, κατὰ τὸ διάστημα τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. Καὶ ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος ἀφηγεῖται:

> «Εἶχον συναίσθησιν τῆς ἐξ Ἑλλήνων καταγωγῆς των καὶ μὲ ἐχαιρέτησαν θερμῶς ὡς πατέρα. Ὑπῆρχον μεταξὺ αὐτῶν χοτζάδες καὶ ἰμάμηδες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἀπόγονοι Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἱερέων, τῶν ὁποίων ἐκράτουν τοὺς σταυροὺς καὶ τὰ Εὐαγγέλια, ὡς πολύτιμα κειμήλια. Συνωμίλησα μετ' αὐτῶν μὲ πατρικὴν οἰκειότητα καὶ τοὺς ηὐχαρίστησα διὰ τὸν κόπον εἰς ὃν ὑπεβλήθησαν νὰ ἔλθουν νὰ μὲ ἴδουν [...] Ἐδῶ εἰς τὸν Ὄφιν, οὐδεμία ἀκόμη ὑπῆρξεν ἐχθρικὴ ἐκδήλωσις

4. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴ «Βιβλιογραφία».

5. *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949* (ἐπιμέλεια Γ.Ν. Τασούδη), Ἀθῆναι 1970, σ. 160.

τῶν Μουσουλμάνων κατὰ τῶν Χριστιανῶν. Τοὐναντίον, ἐπιτροπὴ Μουσουλμάνων μὲ ἠρώτησεν ἐὰν θὰ ἐγίνοντο δεκτοί, ἐπιστρέφοντες εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὁπόθεν ἐξέστησαν οἱ πρόγονοί των. Συνέστησα εἰς αὐτοὺς ὑπομονὴν μέχρις οὗ λήξῃ ὁ πόλεμος, ἵνα μή, ἂν πάλιν ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνησις ἀνακτήσῃ τὸν τόπον, σφαγῶσιν ὅλοι ὡς ἀρνηθέντες τὴν Μουσουλμανικὴν θρησκείαν. Ηὐλόγησα πάντας, Χριστιανοὺς καὶ Μουσουλμάνους, καὶ ἀνεχώρησα ἐξ Ὄφεως...»

Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναφέρει ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος καὶ στὸ βιβλίο του *Ἐκκλησία*[6], μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἐκεῖ δὲν ὁλοκληρώνει τὴν ἀφήγηση τοῦ ἐπεισοδίου καὶ δὲν καταγράφει τὴν ἐπιθυμία τῶν μουσουλμάνων κατοίκων νὰ ἐπανέλθουν στὸ χριστιανισμό.

Τὸ περιστατικὸ ποὺ διηγεῖται ὁ Χρύσανθος ἔχει, πιστεύουμε, μεγάλη σημασία καὶ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ παραλειφθεῖ ἀπὸ τὶς ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὴ γένεση καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο. Κυριότερος λόγος εἶναι ὅτι τὸ καταγράφει ὁ ἄμεσος αὐτήκοος καὶ αὐτόπτης πρωταγωνιστὴς τοῦ ἐπεισοδίου, ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος[7].

Πῶς λοιπόν, κατὰ τὴν ἄποψή μας, θὰ ἦταν περισσότερο ἀποδοτικὸ καὶ εὔχρηστο τὸ δημοσιευμένο στὸ βιβλίο ὑλικό; Τὸ κύριο

---

6. Μητροπολίτης Χρύσανθος. «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος». *Ἀρχεῖον Πόντου* τ. 4-5 (Ἀθῆναι 1935), σ. 709.

7. Ὁ κ. Κ. Φωτιάδης στὸ βιβλίο του δὲν ἀγνοεῖ τὸν συγγραφέα Χρύσανθο, καὶ παραπέμπει, τόσο στὶς ὑποσημειώσεις ὅσο καὶ στὴ «Βιβλιογραφία» στὸ ἔργο τοῦ Χρυσάνθου *Ἐκκλησία*. Δὲν παραπέμπει ὅμως στὶς *Ἀναμνήσεις*. Ἐντούτοις στὴ σ. 407, στὴν ὑπ' ἀρ. 199 πηγὴ μὲ ὑπότιτλο «Εξισλαμισμοί Ελληνοπαίδων στην περίοδο της Γενοκτονίας (1916-1923)» ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ Ν. Ἀνδριώτη. *Κρυπτοχριστιανικὰ κείμενα*. Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 123-24, παραθέτει σημείωμα τοῦ Δ. Λαζαρίδη, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται περίπου τὸ γεγονός:

Το 1916-1918 οι Ρώσσοι κατέλαβαν την περιοχή Τραπεζούντος και Ερζερούμ. Εξισλαμισμένοι Τούρκοι ελληνόφωνοι της περιφερείας Όφεως ήλθαν στη Μητρόπολη να ευχαριστήσουν τον αείμνηστο Μητροπολίτη Χρύσανθο για το ενδιαφέρον του και την προστασία από αντεκδικήσεις Αρμενίων, και εξέφρασαν την ευχή μήπως είναι γραφτό να γίνη ποιμενάρχης όλων των χριστιανών (υπονούντες επάνοδο στον χριστιανισμό). Ατυχώς τα επακολουθήσαντα γεγονότα και η εκτροπή της Ρωσσικής Επαναστάσεως ανέτρεψαν τα πάντα και επέφεραν την Έξοδο και του Ποντιακού Ελληνισμού με βαρύτατες θυσίες.

Ἡ καταγραφὴ γίνεται ἀπὸ τὸν Δ. Λαζαρίδη, τοῦ ὁποίου ὁ πατέρας ἦταν ἐφημέ

στοιχεῖο τοῦ ὅλου βιβλίου εἶναι ἀσφαλῶς τὸ κεφάλαιο «Ἔγγραφα - Πηγές». Αὐτὸ ἐξάλλου τὸ δηλώνει καὶ ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου. Ἔτσι, ἐπαναλαμβάνουμε, κατὰ τὴν ἄποψή μας, θὰ μποροῦσαν νὰ ἑνοποιηθοῦν τὰ κεφάλαια «Ἔγγραφα - Πηγές» καὶ «Περίληψη εγγράφων» κατὰ τὴ δημοσίευση καὶ νὰ ἀκολουθηθεῖ ἡ ἑξῆς σειρὰ στὴν καταγραφή:

1) Τὰ βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐντύπου, στὸ ὁποῖο ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ ἔγγραφο, ἢ τῆς ἀρχειακῆς πηγῆς, ὅπου βρίσκεται τὸ ἔγγραφο αὐτό. Ὁσάκις παρατίθεται κείμενο τῆς πηγῆς ἢ τοῦ ἐγγράφου ἀπὸ προγενέστερο ἔντυπο, νὰ ὑπάρχει καὶ ἀκριβὴς βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ στὸ ἔντυπο αὐτό. [Σημειώνουμε π.χ. σ. 176, ἀρ. 46,α, «Ανυπόγραφο σημείωμα και απόσπασμα εκ του συγγράμματος του κ. Περικλέους Τριανταφυλλίδη *Τὰ Ποντικά*»: δὲν ἀναφέρεται ἡ σελίδα τοῦ παραπεμπομένου συγγράμματος· σσ. 274 καὶ 277, ἀρ. 102 καὶ 105 ἀντίστοιχα: στὴν παραπεμπόμενη ἐφημερίδα *Φάρος τῆς Ἀνατολῆς* δὲν ἀναφέρεται ὁ ἐκδότης Σεράσης, ὅπως συμβαίνει στὴ σ. 276, ἀρ. 104· σσ. 380 καὶ 383, ἀρ. 184 καὶ 187 ἀντίστοιχα: γράφεται ὡς παραπομπὴ μόνο «Παπαδόπουλος Δ. (Σταυριώτης)», χωρὶς νὰ ἀναφέρεται τὸ δημοσίευμα].

2) Ἡ περίληψη σὲ τίτλο ἢ σὲ βραχύτατο κείμενο, στὴν περίπτωση ἐγγράφων ποὺ τὸ κείμενό τους δημοσιεύεται ἢ ἀναδημοσιεύεται στὸ βιβλίο· μετὰ τὴν περίληψη αὐτὴ νὰ ἀκολουθεῖ αὐτούσιο τὸ κείμενο τῆς πηγῆς ἢ τοῦ ἐγγράφου. Ἐὰν τὸ δημοσιευόμενο ἔγγραφο ἤ, γενικότερα, τὸ δημοσιευόμενο κείμενο δὲν παρουσιάζεται γιὰ πρώτη φορά, ἀλλὰ ἔχει δημοσιευθεῖ προγενέστερα ἀπὸ ἕναν ἢ περισσότερους συγγραφεῖς, θὰ πρέπει νὰ σημειώνεται αὐτὸ πρὶν ἢ μετὰ τὴν παράθεσή του. Ἔτσι ἡ ἀναγραφὴ τῆς βιβλιογραφίας θὰ περιλαμβάνει ὄχι μόνο τοὺς ἐκδότες καὶ τοὺς σχολιαστές,

---

ριος στὴν ἐνορία Τραπεζούντας Παναγίας Θεοσκεπάστου. Βέβαια, θεωρεῖται καὶ αὐτὸς ἀξιόπιστος μάρτυς, ἀλλὰ ὄχι ὅπως ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος, ποὺ ἔζησε τὸ ἐπεισόδιο ἄμεσα ὡς πρωταγωνιστὴς καὶ καταγράφει καὶ στὴν *Ἐκκλησία* (σ. 709) λεπτομέρειες ποὺ ὁ ἴδιος ἐβίωσε, ὅπως ὅτι τὸ ἐπεισόδιο συνέβη κατὰ τὴν περιοδεία του «ἀνὰ τὸν Ὄφιν καί... εἰς τὸ χωρίον Γίγα», καὶ ὄχι στὴ Μητρόπολη, ὅπως καταγράφεται στὸ σημείωμα τοῦ Δ. Λαζαρίδη.

ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς ποὺ χρησιμοποίησαν τὴν πηγὴ ἢ τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀναδημοσιεύεται.

Ἡ προτεινόμενη κατάταξη καὶ ἡ ὅλη ὀργάνωση στὴν ἔκδοση ἢ στὴ νέα ἔκδοση, στὴ δημοσίευση ἢ ἀναδημοσίευση τῆς πηγῆς θὰ ἀκολουθεῖ τὸ σύστημα ποὺ χρησιμοποιεῖται στὰ βιβλία μὲ περιεχόμενο τὴ δημοσίευση ἐπίσημων ἐγγράφων, θὰ ἀποτελεῖ δηλαδὴ μία κατὰ κάποιο τρόπο «διπλωματικὴ» ἔκδοση[8]. Ἡ πιὸ πάνω κατάταξη καὶ ὀργάνωση θὰ διευκόλυνε, πιστεύουμε, ἀκόμα περισσότερο τὴν ἔρευνα καὶ ταυτόχρονα θὰ καθοδηγοῦσε ἀκριβέστερα καὶ τὸν ἐρευνητή.

Ἀλλὰ καὶ ὅπως ἔχει σήμερα τὸ βιβλίο τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη, ἐπαναλαμβάνω, ἀποτελεῖ σημαντικότατο βῆμα στὴν ἔρευνα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ στὸν Πόντο. Δὲ θὰ ἤθελα ἐδῶ, τώρα, νὰ σημειώσω ἐὰν θὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλες πηγὲς ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ περιέχονται στὴν καταγραφὴ τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη. Ἐντούτοις στὸ κεφάλαιο «Κρυπτοχριστιανικὴ Ποίηση καὶ Φιλολογία» (σσ. 369-84) θὰ ἤθελα νὰ εἶχαν ἐρευνηθεῖ καὶ καταγραφεῖ καὶ οἱ λαϊκὲς διηγήσεις ὅπως καὶ τὰ ἀνέκδοτα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς δημοσιευθεῖ. Ἀνάμεσα στὰ κείμενα αὐτὰ θὰ ὑπῆρχαν μερικὰ ἀκόμα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ θέμα τοῦ κρυπτοχριστιανισμοῦ.

Ἡ «Βιβλιογραφία», ποὺ παρατίθεται στὶς σσ. 453-63 μὲ τὸν τίτλο «Δημοσιευμένες πηγές», εἶναι μιὰ ἐπιλογὴ τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὸ προγενέστερο βιβλίο του *Die Islamisierung*. Ἐκεῖ ὅμως, στὸν τίτλο *Gedruckte Quellen* προστίθεται *und Literatur* (καὶ βοηθήματα). Στὸ νεότερο βιβλίο, παρὰ τὸν τίτλο ποὺ ἀποκλείει τὰ βοηθήματα ἀπὸ τὴ «Βιβλιογραφία», πολλὰ ἀπὸ τὰ καταγεγραμμένα δημοσιεύματα εἶναι βοηθήματα καὶ ὄχι πηγές. Ὁ συγγραφέας, ἐὰν ἤθελε, θὰ μποροῦσε κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ διαχωρίσει τὶς πηγὲς ἀπὸ τὰ βοηθήματα. Θὰ μποροῦσε ἀκόμα νὰ σημειώνει σὲ κάθε βοήθημα τὶς σελίδες ποὺ σχετίζονται μὲ μία ἢ περισσότερες πηγές, καθὼς καὶ

8. Βλ. Franz Dölger-P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches*, I-V (Μόναχο 1925-1965), καὶ V. Grumel, V. Laurent, J. Darrouzès, *Les regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, I. *Les actes des patriarches*, (Kadiköy, Paris 1932-1979) καὶ ἐπανέκδοση τῶν τριῶν πρώτων τόμων μὲ τὴ φροντίδα τοῦ J. Darrouzès.

τὸν ἀριθμὸ τῆς πηγῆς ὅπως καὶ τὴ σελίδα ὅπου ἡ πηγὴ αὐτὴ δημοσιεύεται στὸ βιβλίο ποὺ παρουσιάζουμε.

Τὸ πλούσιο ἑλληνόγλωσσο καὶ ξενόγλωσσο «Ευρετήριο», ὅπως καὶ τὰ φωτοαντίγραφα ἐγγράφων ἀλλὰ καὶ φωτογραφιῶν προσώπων καὶ τοπίων εἶναι πολύτιμα καὶ συμπληρώνουν ἄριστα τὸ βιβλίο τοῦ κ. Κ. Φωτιάδη.

Εἶναι λογικὸ σὲ ἕνα βιβλίο 569 σελίδων νὰ σημειώνονται καὶ παροράματα καὶ ἀνεπιστασίες καὶ παραλείψεις: Στὸ κεφάλαιο «Ἔγγραφα-Πηγές», στὴν καταγραφὴ τῶν στοιχείων ταυτότητας τοῦ ἐγγράφου, θὰ μποροῦσε νὰ σημειώνεται σὲ ἀγκύλη ἡ σελίδα στὴν ὁποία μνημονεύεται –ἐὰν μνημονεύεται– τὸ δημοσιευόμενο κείμενο στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο. Δὲ βλέπω τὸ λόγο γιατὶ στὴν τελευταία σελίδα (σ. 408), ἀρ. 200 τοῦ ἴδιου κεφαλαίου ἡ βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ «Ανδριώτης Ν., *Κρυπτοχριστιανικά κείμενα*» γράφεται στὸ τέλος τοῦ κειμένου καὶ ὄχι στὴν ἀρχή, ὅπως στὰ προηγούμενα (π.χ. ἀρ. 197 καὶ 198). Στὸ κεφάλαιο «Σύντομη περίληψη» (σ. 409) ὁ ἀρ. 1 ἀναφέρεται στὸ «Πιτάκιον τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννη ΙΔ' Καλέκα», ἐνῶ στὸν ἀντίστοιχο ἀριθμὸ 1 τοῦ κεφαλαίου «Ἔγγραφα - Πηγές» (σσ. 65-66) τὰ κείμενα εἶναι δύο[9]. Ἡ «Περίληψη» ἀναφέρεται μόνο στὸ δεύτερο κείμενο τοῦ ἀρ. 1, ὄχι καὶ στὸ πρῶτο. Τέλος στὴν «Περίληψη», στὴν ἀρχὴ τῆς καταγραφῆς (σ. 409), γράφεται ἡ χρονολογία 1331, ἐνῶ στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (σ. 24) γράφεται 1338. Ὁ μητροπολίτης Χρύσανθος[10] ἀναφέρει καὶ αὐτὸς τὸ ἔγγραφο μὲ χρονολογία 1338 καὶ παραθέτει τὸ ἀπόσπασμα: «Ἐπεὶ οὖν παραχωρήσει [...] ἀναδήσονται στέφανον».

Ὁ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἀντιλαμβάνεται τοὺς κόπους ποὺ ὁ συγγραφέας του κατέβαλε, καὶ εἶναι βέβαιος πὼς ἡ ἔρευνα θὰ ὀφείλει πολλὰ σ' αὐτὸν ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ποὺ ἐργάστηκαν καὶ

---

9. Τὸ πρῶτο, *LXXXII. Sine anno. Joannes XIV. promittit Nicaensibus reversuris in sinum ecclesiae remissionem*. Τὸ δεύτερο, *XCII. Sine anno. Joannes XIV. monet Nicaenos, ut perseverent in fide christiana*. Λανθασμένα γράφεται (στὴ σ. 65) ὁ ἀριθμὸς τοῦ πρώτου κειμένου τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη ΙΔ' ὡς LXXXI ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ LXXXII.

10. *Ἐκκλησία*, σ. 689.

παρουσίασαν παρόμοια ἔργα. Μόνον ὅταν θὰ δημοσιευθοῦν καὶ ἄλλα βιβλία μὲ τὸν ἴδιο σκοπὸ καὶ τὴν ἴδια κατεύθυνση γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν πολιτισμὸ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ Πόντου, θὰ εἶναι εὐκολότερη ἡ ἀποτύπωση τοῦ ἱστοῦ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ ἀκραίου, γεωγραφικά, αὐτοῦ Ἑλληνισμοῦ.

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ

Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, ἔκδοσις δευτέρα, Ν. Λ. Φορόπουλος (ἐπιμ.), Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1996, σσ. 914.

Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μανουὴλ Γεδεών, στὸ ὁποῖο ἐκτίθενται «εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ πρωτοκλήτου μέχρι Ἰωακεὶμ Γ' τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884», ἐκδόθηκε σὲ δέκα φυλλάδια μεταξὺ τοῦ Σεπτεμβρίου 1885 καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου 1890 στὸ αὐστριακὸ τυπογραφεῖο Lorenz & Keil τῆς Πόλης. Κυκλοφόρησε μὲ τὴ μέθοδο τῶν συνδρομητῶν, τῶν ὁποίων ὁ κατάλογος ἐπιτάσσεται στὸ δέκατο φυλλάδιο τῆς ἀρχικῆς ἔκδοσης, ὅπου ὁ συγγραφέας ἐξαίρει τὴ συνδρομὴ ὅσων οὐσιαστικὰ τὸν ἐνίσχυσαν προκαταβάλλοντας τὴν ὀφειλή τους, παρὰ τὴν ὁποία ὅμως, ὅπως σημειώνει στὸ τέρμα τῆς ἐκδοτικῆς του ὀδύσσειας, «κύπτει ὑπὸ τὸ βάρος χρηματικῶν ὀφειλῶν δυσβαστάκτων».

Ὑπὸ αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἐκδόθηκε τὸ ὀγκωδέστερο ἴσως ἔργο τοῦ κορυφαίου λογίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας τῶν κάτω χρόνων, ἔργο ποὺ ἀποτελεῖ ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γένους καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ συνθῆκες τῆς ἔκδοσης ἐξηγοῦν καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἄρχοντος Χαρτοφύλακος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας παρέμεινε ἐξ ὑπαρχῆς ἰδιαίτερα δυσεύρετο καὶ ὡς ἐκ τούτου δυσπρόσιτο στὴν ἔρευνα. Ἡ νέα ἔκδοση λοιπόν, τὴν ὁποία προγραμμάτιζε καὶ προετοίμαζε ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας, καὶ πραγ-